

ПОВЕРНЕННЯ СВІДОМОСТІ

Елтон А. Холл
США

Професор філософії, теософ
Ітака, Нью-Йорк

Свідомість вимагає визнання своєї значущості. Не зважаючи на багатовікові спроби ігнорувати її існування і навіть оголошувати свідомість ілюзією, вона залишається актуальною та потребує свого визнання частиною всесвіту. За останні чотири століття наука на чолі з фізикою здійснила небачений прогрес, що призвело до формування фундаментальних теорій, підкріплених вагомими доказами, а також до появи нових революційних технологій. Достатньо згадати такі вражаючі досягнення науки як квантова теорія, відкриття ДНК і прогрес у сфері матеріалознавства. Однак, весь цей час наука не торкалась одного важливого аспекту – свідомості.

У своїй нещодавно опублікованій книзі¹ філософ Філіп Гофф стверджує, що Галілей (1534-1642) припустився принципової помилки і ненавмисне спрямував науку частково хибним шляхом, якого вона дотримується й дотепер. Галілей розрізняв первинні і вторинні якості матеріальних тіл. Первинні якості невід’ємні від тіл і не залежать від нашого сприйняття, до них належать форма, довжина або розмір, кількість і місцезнаходження. Вторинні якості сприймаються людиною за рахунок взаємодії між предметами і можливостями нашого сприйняття. Колір яблука є вторинною якістю, оскільки колір – це реакція нашої свідомості, яка перетворює довжини хвиль світла у наш суб’єктивний досвід. Рецептори, розміщені на очному дні, фіксують довжину хвиль і надсилають електрохімічний імпульс у мозок, створюючи сприйняття кольору.

¹Philip Goff, *Galileo’s Error: Foundations for a New Science of Consciousness* [Філіп Гофф, «Помилка Галілея: Основи нової науки свідомості»], Pantheon Books, New York, 2019.

Яблуко не має власного кольору, воно лише поглинає одні довжини хвиль світла і відбиває інші.

Це розмежування привело Галілея до створення певного списку наукових правил. Наука вивчає тільки те, що піддається вимірюванню, і тільки первинні якості тіла можуть бути вимірні. Для Галілея це означало, що наука не може бути якісною, і має бути тільки кількісною, а її природною мовою є математика. Це обумовило розвиток науки і привело її до видатних і всевітньо відомих відкриттів, при цьому повністю ігноруючи свідомість. Вважалося, що свідомість є витвором нашого розуму чи душі, і може бути відсунута в процесі осмислення фізичного світу. Філософи, які прийшли після Галілея, як правило, відносили свідомість до сфери розуму або душі, що робило її предметом вивчення філософії і теології, але не науки. Ісаак Ньютон (1642–1726), будучи глибоко релігійною людиною, цікавився не тільки наукою, а й теологією (більшість його теологічних робіт за обсягом переважають наукові). Відкриття закону всевітнього тяжіння стало першим попереджувальним знаком. Ньютон пояснив принцип тяжіння і притягнення тіл, що мають масу, а також те, що сила тяжіння зменшується зі збільшенням відстані. Але, він визнавав, що не може пояснити причину роботи даних принципів, тобто не намагався пояснити, *що являє собою* тяжіння. Принцип «далекодії і близькодії» не давав йому спокою все життя. Питання було вирішене тільки з виникненням загальної теорії відносності Альберта Ейнштейна (1879–1955).

Великий філософ Іммануїл Кант (1724–1804) під впливом емпірика Девіда Юма (1711–1776) вважав, що ми не можемо пізнати зовнішній світ, оскільки він є лише тим, що уявляється людині. Кант говорив, що навіть час і простір – це категорії свідомості, наші способи сприйняття світу, і ми не можемо стверджувати, що вони існують незалежно від нашої свідомості. Ми не можемо пізнати речі в собі (нім. *Dingen an sich*). Це судження стало початком філософських роздумів про те, що ж людина здатна пізнати. Пізніше німецькі ідеалісти, які дотримувалися даного судження, обмірковували питання меж дискурсивного мислення і чуттєвого сприйняття щодо осмислення реальності.

Протягом кількох століть і аж до нашого часу успіх теоретичної і експериментальної науки тільки збільшувався. В юнацтві я був вражений тим, що довелось пережити моїй бабусі по материнській лінії, яка народилася у 80-ті роки XIX століття. В місце, де вона жила

(Колорадо, США), провели електрику, тільки тоді вона була молодою дівчиною, приблизно у той же час брати Райт здійснили політ на своєму першому аероплані. Бабуся останній раз приїздила до нас погостювати у 1960-х, прилетівши у Каліфорнію реактивним пасажирським літаком. Зараз, після того як спливли десятиліття, я теж пригадую унікальні події, що відбулися на моєму віку: поява кольорового телебачення, випробування ядерних бомб, перший персональний комп'ютер, Інтернет, мобільний телефон, людина на місяці, а зовсім недавно – космічний політ за межі Плутона. Ми багато чим зобов'язані науці, це радує і лякає одночасно. Тим не менше, те, що Гофф називає помилкою Галілея – виключення свідомості зі сфери науки – все ще актуально, почасти через науковий прогрес, і особливо, досягнення у фізиці.

У другій половині ХІХ століття тема свідомості поступово повертається у психологію і психіатрію. Філософ і психолог Вільям Джеймс (1842–1910) у своїй знаменитій роботі *The Varieties of Religious Experience* [«Різноманітність релігійного досвіду»], опублікованій у 1902 році, заявив про існування реальності невидимого. Він мав на увазі, що наш суб'єктивний досвід, включно з містичним досвідом, реальний лише з тої точки зору, що він дійсно мав місце і повинен бути об'єктом емпіричного дослідження, як і інші предмети у світі. Коли його ідеї у сфері філософії і психології почали мати вплив на студентів цих дисциплін, так звана точна наука вирішила, що подібні доводи ніяк не стосуються їхньої «реальної» роботи. Загальноприйняті наукові підходи просто не могли бути застосовані до суб'єктивного досвіду.

В першій чверті ХХ сторіччя Віденський гурток і подібні до нього спільноти переосмислили поняття емпіризму. Карл Поппер (1902–1994), який народився у Відні, знав про існування гуртка і був солідарним з деякими його ідеями, однак, він не був одним з його членів і надавав перевагу незалежній праці. Поппер сформулював критерій фальсифікованості, відомий також як критерій спростування. Говорячи простою мовою, будь-яка теорія чи ствердження не мають сенсу, якщо немає можливості їх спростувати. Класичне ствердження, що всі лебеді білі, можна фальсифікувати, тобто має сенс. Воно було фальсифіковано у 1700-х роках, коли було здійснено відкриття Австралійського чорного лебедя. На думку Поппера, вислів, який не можна спростувати, не має сенсу. Грубо кажучи, неспростовне твердження є абсурдним. Як наслідок, вислів

«Бог існує» неспростовне (як можна довести зворотнє?) і не має сенсу. Подібні твердження можуть відбивати наші погляди, переконання, емоції і оцінки, але вони не мають сенсу щодо застосування в реальності. Проте, і сам принцип фальсифікації доволі швидко був визнаний неспростовним, оскільки є критерієм фальсифікованості і не може бути застосований сам до себе. Тим не менше, точка зору, яка привела вчених до його виникнення, вплинула на наукове мислення на багато років вперед.²

Протягом першої чверті ХХ сторіччя світ приголомшили дві видатних наукових події. Одна з них – теорія відносності Альберта Ейнштейна (1879–1955), яка розглядає великомасштабні об’єкти, а друга – квантова теорія, яка стосується мікрочасток, засновником якої був Нільс Бор (1885–1962). Поява цих двох теорій і їх розвиток в наступні декілька десятиліть назавжди перевернули світ. Час і простір перестали вважатися окремими властивостями реальності і перетворились у єдиний чотиривимірний просторово-часовий континуум. Запропонована Бором версія квантової теорії, яка носить назву Копенгагенської інтерпретації³, накладає обмеження на можливості наукового пізнання. Іншими словами, Бор вважав, що ми можемо пізнати лише те, що можемо виміряти. Оскільки квантове явище може бути вивчено тільки під час спостереження за ним, невідомо, що відбувається до того, як з’явиться спостерігач. Наші можливості спостереження обмежені. Згідно з принципом невизначеності, який сформулював Вернер Гейзенберг (1901–1976), спостереження за визначеними властивостями часток перешкоджає спостереженню за їх імпульсом, і навпаки. Чим точніше вимірювання спіна, тим менш точним буде вимірювання імпульсу. Бор визнавав, що такі властивості квантового світу накладають обмеження на епістемологію (те, що ми можемо знати) і виключає онтологію (те, що є реальністю). Наші знання обмежені, ми не знаємо реальність, яка існує поза нашими спостереженнями і вимірюваннями.

² Жодна складна наукова теорія не може бути спростована за допомогою простих спостережень або експериментів. Можна завжди переформулювати вислів або частково змінити теорію і знову проводити експеримент. Якщо за допомогою даної теорії виявиться неможливим пояснити які-небудь спостереження або експерименти, вона може вважатися неповною. Однак, як правило, вона продовжує існувати до тих пір, доки не з’явиться інша відповідна теорія, яка пояснює всі спостереження та експерименти. В такому випадку, нова теорія буде визнана справедливою і такою, що має більшу пояснювальну силу.

³ Існує декілька версій Копенгагенської інтерпретації. В контексті написання даної роботи ці тонкощі опущені.

Ейнштейн, який вважав, що наука покликана описувати реальність, тяжів до точки зору квантової теорії і неодноразово намагався довести, що вона є неповною. Однак, він не досягнув у цьому успіху. Підхід Бора, який на сьогоднішній день превалює, ніяк не коментує реальність. Іншими словами, фізика – фундамент, на якому тримаються всі науки, – може багато розповісти про те, як влаштований наш світ, але не знає, що таке реальність і чому наш світ влаштований саме так.

Зрозуміло, реальність нікуди не зникла. Ервін Шредингер (1887–1961) вивів статистичне рівняння, яке дозволило зрозуміти, де може знаходитися субатомна частка, така як фотон або електрон, до початку спостереження. Під час спостереження відбувається «колапс» хвильової функції у визначені координати, тоді як поза нашим спостереженням реальність є просто сукупністю статистичних можливостей. У спробі звільнитися від цього загадкового колапса часток під час спостереження розроблялись множинносвітові теорії, в яких всі можливості були реалізовані у всесвіті, який розщеплювався (за рахунок спостереження) на паралельні світи, які не здатні сполучатися один з одним. Подібні думки ґрунтувалися на фактах квантової фізики, однак, залучалися також філософські, і особливо метафізичні судження.

Сер Артур Еддінгтон (1882–1944) придумав назву відкриттю Ейнштейна, присвяченому тому, що світло інколи поводить себе як хвиля, а інколи як частка, фотон: він назвав це явище «wavicle» (в англ. дана назва поєднує у собі два слова: «хвиля» і «частка» - прим. пер.). Бор висунув принцип доповненості, згідно з яким не існує єдиного класичного поняття частки, яке б могло повністю її описати. Наприклад, визначення світла потребує наявності двох понять: хвилі і частки. Те ж саме стосується інших субатомних часток. Знову очевидна розбіжність між нашим знанням і реальністю.

Цей стислий і неповний огляд досягнень науки дає читачеві уявлення про те, що відбувалося у світі з точки зору вивчення свідомості. Позитивістський⁴ підхід в психології призвів до виникнення підходу, який дістав назву біхевіоризм – течія, за якою вважається, що свідомість не має нічого спільного з людиною: тільки поведінка людини, тобто її слова і дії можуть бути вивчені, і тільки

⁴ Позитивізм – напрямок, в межах якого вважається, що тільки науково перевірені, а також логічно або математично доведені твердження можуть вважатися обґрунтованими. Таким чином, виключається роль метафізики і більшості аспектів філософії і теології.

вони пояснюють природу людини, оскільки суб'єктивні стани не можуть вивчатися відповідно до критеріїв позитивізму. Почасти, це була реакція на уявну неясність поняття підсвідомого Зигмунда Фрейда (1856–1939) і несвідомого Карла Юнга (1875–1961), однією з форм якого є колективне несвідоме. Біхевіоризм як течія був визнаний неслухним (за словами Ноама Хомського⁵, непослідовним), а психоаналіз Фрейда і глибинна психологія Юнга у різних формах дотепер актуальні. І Фрейд, і Юнг відсторонювалися від філософії, хоча психологія Юнга буквально пройнята філософськими ідеями. Припускаючи, що свідомість ґрунтується на хімічних процесах, психіатрія пішла шляхом матеріалізму і стала розробляти методи лікування, які відбивають даний підхід.

Друга половина двадцятого століття ознаменувалась поверненням свідомості. Письменник і прибічник вічної філософії Олдос Хакслі (1894–1963) у 1954 році опублікував свою роботу *The Doors of Perception* [«Двері сприйняття»], передбачаючи зростання у США в 1960-х роках зацікавленості до змінених станів свідомості. У своїй книзі Хакслі описав експерименти з мескаліном. Окрім того, Тімоті Лірі (1920–1996) проводив позалабораторні дослідження із застосуванням ЛСД. Хоча американське законодавство в кінцевому результаті заборонило подібну діяльність, ці дослідження сповістили про пробудження зацікавленості до свідомості і її взаємодії з реальністю. Філософи і багато інших вчених виокремлювали три випадки такої взаємодії: дуалізм, при якому свідомість і матерія – це окремі субстанції; матеріалізм, при якому свідомість є наслідком організації матерії; і панпсихізм, при якому субстанція володіє як фізичними, так і психічними властивостями. Існує безліч варіацій цих трьох загальних підходів.

У 1990-х роках Девід Чалмерс (народився у 1966 р.) припустив, що існує форма дуалізму, яка пояснює свідомість. Ідея своїми коренями походить від твердження Рене Декарта (1596–1650), який вважав, що реальність складається з двох субстанцій: *extensa* (протягнена, матерія) і *res cogitans* (мисляча, розум). Ці дві субстанції суттєво відрізняються, і Декарт не міг вичерпно пояснити зв'язок між ними, наприклад, у людини. Він здійснював спроби врятувати душу

⁵Noam Chomsky, “The Case Against B.F. Skinner”, [Ноам Хомський, «Справа проти Б.Ф.Скіннера»], *New York Review of Books*, 30 грудня 1971. Рецензія на роботу *Beyond Freedom and Dignity* [Скіннер, «По той бік свободи і гідності»].

або розум від матеріалізму, який все більше набирає обертів. Нездатність продемонструвати, як дві матерії пов'язані і як вони можуть одна на одну впливати, призвела до всезагального заперечення даної теорії. Однак, Чалмерсу вдалося відродити її в удосконаленому вигляді.

Чалмерс указував на існування трьох основних проблем, пов'язаних зі свідомістю. «Легка» проблема – це кореляція стану мозку і стану психіки. Сама по собі, проблема є достатньо складною, однак, щодо неї за останні п'ятдесят років відбувся суттєвий прогрес. «Складна» проблем полягає у зв'язку розуму і матерії, саме це питання не давало спокою Декарту. Існує також так звана «проблема комбінації», яка виникає, якщо вважати свідомість властивістю матерії. Якщо атоми наділені інтелектуальними, психічними або свідомими властивостями, як скупчення атомів може викликати переживання нами об'єднаної свідомості? Тобто яким чином трильйони атомів, з яких складається тіло людини, у сукупності проявляють свідомість і самосвідомість? Вивчення цих питань сьогодні стоїть на передньому плані філософії свідомості.

Багато хто з матеріалістів стверджують, що свідомість – не більше ніж ілюзія. Стан свідомості – це всього лише стан мозку, електрохімічні реакції і мозкова активність, і більш нічого. Філософи Пол (народився в 1942 р.) і Патриція Черчленд (народилась у 1943 р.), які ґрунтовно займаються нейронаукою, дотримуються даної позиції. Оскільки мені складно зрозуміти, як істота, яка має самосвідомість, за допомогою власної свідомості може дійти висновку, що свідомості не існує, я не буду надалі розвивати цю точку зору. Свідомість настільки заглиблюється своїми коренями у природу всесвіту, що думка про те, що вона являє собою не більше ніж побічний продукт діяльності нашого мозку, зовсім неприваблива. Той погляд, що свідомість яким-небудь чином виникає внаслідок організації несвідомої матерії, як дим від вогню, складно обґрунтувати, оскільки поняття емерджентності, на сьогоднішній день популярне в біології і дослідженнях еволюції, не пояснюється у матеріалістських подробицях⁶. Проблема полягає у тому, як свідомість формується із

⁶ Емерджентність – поняття, що позначає процес, відповідно до якого під час самоорганізації матерії зароджується нова істота, подібно тому, як живі форми виникають внаслідок неживих хімічних взаємодій. З'являються нові закони і стани. На теперішній час дана точка зору є дещо розпливчастою, оскільки неможливо пояснити, як або чому відбувається емерджентність.

субстанції, яка не володіє свідомістю. Іншими словами, як суб'єктивний досвід народжується з об'єктивних речей? У науки немає відповіді на це питання і немає навіть припущень стосовно можливої відповіді. Не існує переконливої теорії, яку би можна було перевірити.

Зрозуміло, в дуалізмі спостерігається та ж проблема, про яку говорив Декарт, тільки в сучасному вигляді. Ми не можемо пояснити, як взаємодіють дві абсолютно різні фундаментальні субстанції. Визнання факту цієї взаємодії не вирішує наявну проблему. Життєспроможної теорії в цьому випадку також не існує.

Це приводить нас до панпсихістського підходу, до якого я відношу пантеїзм, враховуючи їхній тісний зв'язок. Згадуваний вже Філіп Гофф підтримує точку зору панпсихізму. Ця течія існує давно і сягає своїми коренями щонайменше поняття універсального розуму, висунутого Анаксагором (народився бл. 500 ст. до н.е.), на яке також натякав Платон (424–348 ст.ст. до н.е.) і яке фігурувало у роботах неоплатоністів, зокрема таких як, Плотіна (204–270), Ямвліха (245–325) та Прокла (412–485). Окрім того, панпсихістський підхід практикували німецькі ідеалісти, зокрема, Фрідріх Вільгельм фон Шеллінг (1775–1854). Попри те, що Лейбніц (1646–1716) вірив у Бога-творця, він вважав, що Бог створив монади, кожна з яких відображає весь всесвіт зі своєї перспективи, і кожна з яких має інтелектуальний або психічний компонент, починаючи від мінералу і закінчуючи людською істотою.⁷ А Барух Спіноза (1632–1677) вважав, що Бог або Природа – це одна реальність, два аспекти якої – розум і тіло – відомі людині.

Таким чином, панпсихізм – далеко не нова течія. До неї часто зверталися мислителі, які були одночасно філософами і вченими. Це справедливо і в наш час. Вищезгадані великі дослідники квантової теорії, а також інші видатні особистості, були відкриті для поглядів панпсихізму. Це відображено в їх роботах, які присвячені роздумам щодо значення її спільних відкриттів. Сучасні вчені, які всерйоз сприймають панпсихізм, не заперечують його існування у минулому, навпаки, вони продовжують традицію, яка, як і сама наука, бере свій початок за багато століть до того, не зважаючи на те, що вона пригнічувалась у кінці ХІХ століття і протягом майже всього ХХ

⁷ На думку Лейбніца, Бог являє собою усі ці перспективи одночасно. Будь-який об'єкт, включаючи людську істоту – це велике скупчення монад, «контрольованих» монадою-правителем, такою як людський розум.

століття. Фактично, межа між наукою і філософією завжди була розмитою, що у наш час стало ще більше очевидним.

Серед сучасних мислителів вирізняється філософ Томас Нагель (народився у 1937 р.), який стверджує, що теорія еволюції Чарльза Дарвіна справедлива, але не може бути застосована до пояснення свідомості і стане повністю коректною тільки тоді, коли буде містити в собі панпсихізм у будь-якому прояві.⁸ Нещодавно Пол Леві зробив видатну спробу об'єднати науку і свідомість у своїй книзі *The Quantum Revelation* [«Квантове одкровення»]⁹. Він пропонує до уваги читача глибокий аналіз квантової теорії з урахуванням того факту, що спостерігач не може бути виключеним із ситуації проведення експерименту (спостереження). Леві вважає, що хвильове рівняння Шредингера виражає потенціал, а спостереження (тобто свідомість) робить його дійсним. Таким чином, свідомість є фундаментальним елементом реальності, який існує лише у вигляді потенціалу, до того часу, поки не підлягає спостереженню. Наша свідомість створює реальність, в якій ми живемо. Однак, це у деякому роді очевидно, оскільки ми існуємо окремо одне від одного. Ми можемо спостерігати веселку, але через наше просторове віддалення, хай воно буде навіть мінімальним, ми бачимо «різні» веселки, оскільки веселка – це просто взаємодія світла, відбитого від крапель води, з нашим оком і розумом.

Однак, Леві пішов далі банальної констатації факту, вказуючи на квантову заплутаність часток. Дві заплутані частки можуть бути розділені величезними відстанями, але спостерігаючи за однією з них можна миттєво визначити спін іншої. Якщо спін однієї вище, то спін іншої буде нижчим, і це стосується будь-яких різних можливих спостережень. Проте, оскільки ніщо не може подорожувати зі швидкістю, більшою ніж швидкість світла, частка, за якою спостерігають, не може вчасно повідомити іншу про спосіб спостереження, відповідно, інша частка не встигне адаптуватися відповідно цієї інформації. Говорячи простою мовою, дві заплутані частки діють як єдине «ціле», незалежно від відстані між ними. Але

⁸Thomas Nagel, *Mind and Cosmos: Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature Is Almost Certainly Wrong* [Томас Нагель, «Розум і космос: чому матеріалістична неodarвіністська концепція природи практично напевне помилкова»], Oxford University Press, Oxford, 2012.

⁹Paul Levy, *The Quantum Revelation: A Radical Synthesis of Science and Spirituality* [Пол Леві, «Квантове одкровення: радикальний синтез науки і духовності»], SelectBooks, New York, 2018.

Леві відмічає, що весь всесвіт заплутаний, починаючи з ранньої стадії інфляції Великого Вибуху, і, хоча заплутаність може бути зруйнована, вона присутня скрізь. Частики – це поля, і як вири стрімкої ріки, вони здаються стійкими, але насправді крізь них постійно рухається вода ріки. Вири складаються з іншої речовини, але їх структура здається нам такою ж. Це відбувається через нашу перспективу, яка у порівнянні з розмірами часток є дуже загальною. Так, ми навіть не можемо стверджувати, що два спостереження за електроном є спостереженнями за одним і тим же електроном. Леві застосовує цю точку зору до всіх об'єктів.

Якщо ми з приятелем стоїмо на березі озера і дивимося вдалечінь, ми не помітимо різниці у нашому сприйнятті, оскільки у макромасштабі ця різниця мінімальна. Подібним чином, ми не помічаємо квантових ефектів, тому що одночасно бачимо трильйони атомів. Окрім того, свідомість заплутано, тому наша свідомість і наше сприйняття належать не тільки нам. Коли у ХІХ столітті винайшли друкарську машинку, секретарі витрачали багато часу на те, щоб освоїти професію друкаря. Після того, як друкарської майстерності навчилися сотні і тисячі людей, несподівано це стало даватися з легкістю всім іншим. Немовби ті, хто першими опанували цю навичку, проклали шлях іншим. Цей феномен можна спостерігати на прикладі опанування інших навичок і здійснення відкриттів, навіть серед деяких тварин.¹⁰

Леві вважає, що свідомість – це фундаментальна властивість існування. Він говорить, що якщо брати за основу цю точку зору, то люди «нафантазували» всесвіт. Справа в тому, що до спостереження не існує нічого, що можна було би спостерігати: лише потенційні об'єкти, можливості для спостереження. Спостерігаючи, ми перетворюємо цей потенціал у дійсність. Таким чином, для Леві панпсихізм – не просто стан речей: у самій його основі лежить свідомість. Ця ідея теж далеко не нова. Її відлуння можна знайти в багатьох традиціях, включно з філософією індуїзму і буддизму, а також у західних філософіях. Леві стверджує, що радикальна різниця

¹⁰ Біолог Руперт Шелдрейк розробив теорію морфогенетичного резонансу, яка дає пояснення даному феномену. У ній говориться, що структури, які виникли одного разу (включно і структури свідомості, розроблені першими типістами) впливають на наступні схожі структури (наприклад, свідомість в уявленнях більш пізніх типістів), долаючи час, простір і розуми. Його припущення було, зрозуміло, повсюдно відкинуто, однак, надихнуло інших мислителів.

полягає у тому, що найпрогресивніша наукова течія, квантова фізика, вважає дану точку зору єдиною переконливою.

Моє власне бачення світу дещо відрізняється. Починаючи з античних часів, світ типового досвіду часто вважався ілюзією, мрією. У Середні Віки філософи і теологи поставили цю ідею з ніг на голову, стверджуючи, що реальність має різні рівні, і матеріальний світ – найнижчий з цих рівнів. Душа перебуває на вищому рівні реальності, а сила думки і інтуїція можуть досягати ще більш високих рівнів, у напрямку вищої реальності, яку вони називали Богом. Чи то висхідні рівні реальності, чи то низхідні рівні ілюзії – сутність незмінна. Цей Бог, зрозуміло, не жива істота, а основа всього існування. В такому філософському дискурсі не вистачає концепції свідомості, де кожний рівень свідомості відповідає рівню реальності, і всі вони є ілюзорними у порівнянні з їх вищим джерелом, яке інколи називають Богом, інколи Абсолютом, Єдиним (Парменід, V ст. до н.е.) або ж просто «Тат» (вказівний займенник «той» у перекладі з санскриту).

Окрім трансцендентного досвіду, який відомий нам з медитацій, містичних станів і інших нумінозних станів, ми, як правило, нічого не знаємо про рівні свідомості. Раніше згадуваний Томас Нагель опублікував статтю, яка стала знаменитою, «What Is It Like to Be a Bat?» [«Що то – бути кажаном?»]¹¹. Він стверджує, що ми не можемо знати, як то бути кажаном. Якщо ж ми все таки спробуємо зрозуміти, то уявимо себе людиною у тілі кажана. Неможливо уявити, як то пересуватися у повітрі і живитися комахами, яких ми знаходимо за допомогою ехолокації, видаючи високочастотні звукові сигнали і визначаючи місцезнаходження нашої здобичі, її швидкість і напрямок руху, коли відбиття цих звуків повертається у наші чутливі вуха кажана. Однак, кажани мають свідомість. Ми абсолютно не здатні відчувати їх свідомість на собі, оскільки вона сильно відрізняється від нашої. Рухаючись далі від людей ланцюжком свідомих істот, ми також не можемо пізнати свідомість риби, рослини тощо. Саме тому я схильний використовувати слово «розум» замість слова «свідомість», оскільки воно у більшій мірі відкрите до інтерпретації, ніж наше розуміння слова «свідомість». Панпсихізм – це течія, яка вважає, що все наше існування, включно з мінералами, наповнене розумом, навіть атомний і субатомний рівні, і теорія, висунута Леві, говорить,

¹¹Thomas Nagel, “What Is It Like to Be a Bat” [Томас Нагель, «Що то – бути кажаном?»], журнал *Philosophical Review*, 83 т., No.4, жовтень 1974, стор. 435-450.

що існує взаємозв'язок всього цього розуму або свідомості. Разом ми створюємо всесвіт.

Якщо ця ідея здається вам знайомою, хай і інакше сформульованою, це тому, що вона являє собою ніщо інше як основу вчення Олени Блаватської, засновниці сучасного теософського руху. Вона народилася на цій землі (дякую, Дніпре і Україно!). Блаватська стверджувала, що все існування, всі його видимі і невидимі прояви – це Єдине Життя, єдине існування, яке відрізняється лише рівнями свідомості. Один з її учителів говорив, що він не проти того, щоб його називали матеріалістом, але не в тому розумінні, що він визнає тільки існування матеріальних об'єктів. Усе що походить із Джерела матеріальне, включно з розумом і свідомістю, рівень за рівнем диференціації. І, зрозуміло, квантова теорія дематеріалізує матерію у кварки і поля, можливо, просто вібрації, згідно теорії струн. У квантовій науці не існує матерії в традиційному розумінні.

Звичайна людська свідомість, яка визнає власне існування, являє собою лише один рівень. Таким же чином, ми не можемо стверджувати, що ми здатні на власному досвіді пізнати більш низькі рівні свідомості. Багато людей відчувають неприязнь до теософської течії, тому що вона визнає існування сутностей, рівень свідомості яких набагато вище людського рівня, сюди відносяться творчі сутності, які в деякому роді сприяють еволюції, а також у різній мірі освічені сутності, які мають людський образ.¹² Визнаючи свою нездатність пізнати, як то бути кажаном, ми визнаємо, що не можемо пізнати, як то бути іншим створінням. Зрозуміло, можна за аналогією спробувати відчувати свідомість кажана і навіть рослини, хоча чим далі ми від своєї власної звичної свідомості, тим складніше її відчувати. Те саме стосується «вищих» істот. Ми можемо навчитися у них чому-небудь, оскільки існує тільки Єдине Життя. Але ми не можемо припустити, який у них розум чи свідомість. Це приводить до виникнення традицій, в межах яких існують техніки, які допомагають відчувати, що являють собою різні рівні свідомості, і почати усвідомлено рухатися у їхньому напрямку. Найглибші роздуми щодо подібних матерій і медитація – одні з найпоширеніших практик у межах цих традицій. Однак, ці практики не можуть мати успіху, якщо не проживати їх з цілісністю і співчуттям, оскільки психічне і

¹² Ступені зростаючої освіченості тісно пов'язані з універсальністю свідомості, тобто з тим фактом, що свідомість виходить за межі окремого еґо і поширюється до емпіричного усвідомлення існування Єдиного Життя, а також усвідомлення себе його частиною.

фізичне, думки і поведінка – єдине ціле у світі Єдиного Життя. Але все починається з того, щоб поставити свідомість, включно із власною свідомістю, на відповідне місце в картині світу, яким є Єдине Життя. Це перший крок у трансформації *власної свідомості у щось більше*, ніж те, чим вона уявляється нам сьогодні. Дотримуючись цієї точки зору, відповідна підготовка свідомості дозволяє вищим рівням свідомості злитися з нижніми структурами свідомості, які ми, як правило, відчуваємо¹³.

Наука, щонайменше, в межах загальноприйнятого на Заході підходу, не вважає дані можливості здійсненими. Окрім того, в межах наукових течій, за виключенням нейронаук, які співвідносять мозкову активність з аспектами свідомості, ніколи навіть не намагалися здійснити спроби у вивченні даної сфери. Роки теоретичних розробок і мільярди доларів були витрачені на відкриття бозона Хіггса в результаті досліджень на Великому андронному колайдері. Чому би не докласти стільки ж зусиль і засобів на розробку теорії і дослідження свідомості? Хто знає, яким може бути результат? Подібна діяльність могла би здійснити революцію у сучасному уявленні щодо науки. Якої би думки ми не дотримувалися, розрив між так званим суб'єктивним досвідом і так званою об'єктивною реальністю звужується завдяки квантовій науці, в якій спостерігача неможливо відділити від спостережуваного. Попереду довга путь, але майбутнє сповнює надією.

ТЕОСОФІЯ ТА ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ

Моріс Бішефф
США

PhD, Професор,
Каліфорнійський державний університет, Нортрідж,

Теософські перспективи можуть служити переорієнтацією основи думки, яка може підняти та висвітлити приховані зв'язки в сучасній

¹³ У межах такого підходу може бути вирішена вищезгадана проблема емерджентності. Замість того, щоб вважати, що свідомість «зароджується» внаслідок організації матерії, слід уявити собі, що свідомість швидше втілюється у відповідній організації. У неї (свідомості) є власні принципи, які завжди були, але у латентному стані, а не зародились чарівним чином з подібної організації. (Див. виноску 6).